

Міщенко С.В.,

кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри фінансів
Університету банківської справи
Національного банку України

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛІКВІДНОСТІ БАНКІВ НА ОСНОВІ ВИКОРИСТАННЯ МЕХАНІЗМІВ РЕФІНАНСУВАННЯ

Висвітлено проблеми підтримки ліквідності банківської системи в умовах фінансової кризи на основі використання нових механізмів рефінансування банків.

The article highlights the problems of supporting liquidity of the banking system during the financial crisis on the basis of new mechanisms for bank refinancing.

Однією з головних функцій центральних банків є формування пропозиції грошей в економіці. З точки зору сучасної економічної теорії таку пропозицію забезпечують три основних канали — валютний, купівля цінних паперів державного боргу та рефінансування центральним банком банківських установ¹. Однак на практиці цей процес набуває специфічних ознак. До останнього часу монетарна політика Національного банку України (НБУ) у зв'язку зі значними обсягами припливу іноземного капіталу та прив'язкою курсу гривні до долара США майже повністю була підпорядкована валютній політиці, а тому інструменти надання банкам ліквідності були розвинені дуже слабо. Валютний канал розглядався як практична реалізація валютно-курсової політики центрального банку, купівля цінних паперів державного боргу — як покриття дефіциту бюджету і лише канал рефінансування — як забезпечення ліквідності (а інколи і платоспроможності) банківських установ².

Останнім часом вітчизняна практика реалізації Національним банком грошово-кредитної політики спиралася переважно на валютний канал, частка якого у пропозиції грошей в окремі роки перевищувала 80 %. І хоча про необхідність використання інших каналів фахівці говорили вже давно, лише фінансова криза, наслідком якої став значний вплив грошей із банківської системи, змусила монетарну владу на початку 2009 року внести фундаментальні зміни до методів та інструментів проведення монетарної політики, переорієнтувати процес формування пропозиції грошей із валютного каналу на канал рефінансування. Втім, попри всю очевидність зазначеної проблеми з різних, переважно суб'єктивних, причин зробити це виявилось дуже складно. Як зазначає Голова Базельського комітету з банківського нагляду

¹ Івасів Б.С. Гроші та кредит: Підруч. — Вид. 3-тє, змін. й доп. — Тернопіль: Карт-бланш, К.: Кондор, 2008. — С. 360; Гроші та кредит: Підруч. — 4-тє вид., переробл. і доп. / М.І. Савлук, А.М. Мороз, І.М. Лазепко та ін.; За заг. ред. М.І. Савлука. — К.: КНЕУ, 2006. — С. 311—315.

² Ліквідність банківської системи України: Науково-аналітичні матеріали. Вип. 12 / В.І. Міщенко, А.В. Сомик та ін. — К.: Центр наукових досліджень НБУ, 2008. — 180 с.

Н. Веллінк, центральні банки більшості країн світу під час кризи не змогли своєчасно застосувати нетрадиційні механізми фінансування банківських установ, хоча на цьому неодноразово наполягав Форум фінансової стабільності³.

Аналіз останніх публікацій свідчить про значний інтерес до окресленої проблеми з боку науковців і практиків. Передусім треба назвати наукові праці В.М. Гейця, Н.І. Гребеник, А.А. Гриценка, І.О. Лютого, В.І. Міщенко, О.І. Петрика, А.В. Сомик, В.С. Стельмаха, А.В. Шаповалова, І.А. Шумила. Однак, незважаючи на значний обсяг наукових досліджень і практичних розробок, досі не розв'язано певну частину методологічних і методичних проблем забезпечення ліквідності банківських установ та збалансування попиту і пропозиції грошей в умовах фінансової кризи. Отже, метою даної статті є обґрунтування основних напрямів удосконалення грошово-кредитної політики щодо забезпечення ліквідності банків і поліпшення механізмів формування пропозиції грошей в Україні.

У фінансових та банківських колах від самого початку світової фінансової кризи, попри очевидність теоретичних положень монетаризму, панувала думка про можливість її подолання переважно завдяки державній підтримці фінансового сектору (Бразилія, Великобританія, США, Китай, Російська Федерація) або шляхом максимально повного використання інструментів грошово-кредитної політики — коригування валютного курсу, підтримки платоспроможності банків, списання боргів тощо. Втім, як засвідчила практика, головними інструментами подолання кризи все-таки залишаються бюджетні та податкові механізми. Так, Німеччина, Латвія, Угорщина, реалізуючи програму посилення довгострокового потенціалу зростання та впливу на державні фінанси, сконцентрували свою увагу саме на цих механізмах, забезпечивши підтримку домашніх господарств, розвиток інфраструктури, розширення спектра пільг у сфері податків і зборів, стримування зростання доходів тощо. У цій системі заходів монетарним механізмам відведено притаманну їм роль щодо збалансування попиту та пропозиції грошей і виконання функцій точної настройки грошового ринку⁴.

Переорієнтація вітчизняного монетарного механізму з переважного використання валютного каналу на рефінансування банківських установ для підтримки їх ліквідності хоч і виглядає як вимушений захід НБУ в умовах кризи, однак є цілком обґрунтованим і закономірним із точки зору економічної теорії та зарубіжної практики кроком⁵. При цьому зазначимо, що наступною дією монетарної влади повинен бути перехід від кількісного регулювання грошового ринку до застосування механізмів управління процентними ставками, що дало б змогу перейти в системі

³ *Wellink N. Speech at the ELEC (European League for Economic Cooperation). — Amsterdam, 6 March 2009. — <http://www.bis.org/review/r090310a.pdf>.*

⁴ *Науменкова С.В., Міщенко С.В. Проблеми подолання негативного впливу глобальних диспропорцій та формування нового геофінансового механізму // Фінанси України. — 2009. — № 3. — С. 23—36.*

⁵ *Монетарний трансмісійний механізм в Україні: Науково-аналітичні матеріали. Вип. 9 / В.І. Міщенко, О.І. Петрик, А.В. Сомик, Р.С. Лисенко та ін. — К.: Центр наукових досліджень НБУ, 2008. — 144 с.*

трансмійсного механізму на вищий рівень регулювання, який базується на реалізації процентного каналу.

Специфікою сучасного етапу реалізації вітчизняної монетарної практики залишається те, що існує прямий зв'язок між волатильністю обмінного курсу гривні до долара США та ліквідністю банківських установ. Отже, потрібно чітко розрізняти два взаємопов'язаних процеси: втрату банком своєї платоспроможності через низький рівень управління ризиками і нестачу ліквідності у зв'язку з обмеженістю чи деформуванням ресурсної бази. Оскільки основна функція центрального банку полягає у формуванні пропозиції грошей, то механізми рефінансування покликані забезпечувати необхідний рівень ліквідності банків, а не їх платоспроможність, хоча між цими категоріями існує певний взаємозв'язок. Кредити рефінансування, навіть в умовах кризи, не повинні надаватися істотно недокапіталізованим чи неплатоспроможним банкам до вирішення проблем їх капіталізації. Якщо банк є неплатоспроможним або має серйозну нестачу капіталу, спочатку потрібно вирішити питання поповнення його капіталу, а вже потім розглядати можливість надання йому нових кредитних ресурсів⁶.

Відповідно до світової практики підтримка банківської ліквідності здійснюється лише на короткостроковій основі й за умови, що орган банківського нагляду оцінює фінустанову як платоспроможну і здатну надати під такий кредит Національного банку адекватне забезпечення. Разом із тим треба зазначити, що підставою для надання короткострокової підтримки ліквідності за надзвичайних обставин є проблеми з фінансуванням чи ліквідністю на ринку (наприклад, у банках відбувається вилучення депозитів або відплив ресурсів із ринку спричинив різке збільшення ставок запозичення).

Сьогодні через фінансову кризу склалася ситуація, коли банки, що працюють на грошовому ринку, відчувають невпевненість як щодо надійності своїх контрагентів, так і щодо стану своєї ліквідності. Деякі великі банки проводять лише операції овернайт (через високий кредитний ризик та через зменшення рівня ліквідності); а найбільші банки з іноземним капіталом вважають найбільшим на українському ринку ризик контрагента. Тому процентні ставки за заявками і пропозицією міжбанківських кредитів на умовах овернайт наприкінці 2008-го — на початку 2009 року істотно перевищували облікову ставку і ставки рефінансування. Обсяги забезпеченого рефінансування з боку НБУ виявилися обмеженими через загальноекономічну ситуацію, стан грошового ринку, а також через адміністративні чинники — недостатність у обігу урядових облігацій та адміністративне втручання в діяльність монетарної влади. Слабкий стан міжбанківського ринку означає, що банки великою мірою залежать від кредитування з боку НБУ, а їх участь у формуванні попиту на гроші обмежена.

Важливим етапом у розвитку вітчизняної теорії та практики реалізації грошово-кредитної політики стало затвердження 30 квітня 2009 року постановою Правління

⁶ Міщенко С. Проблеми реалізації монетарної політики в умовах структурних дисбалансів // Вісник Національного банку України. — № 3. — 2009. — С. 76—80.

Національного банку України № 259 “Положення про регулювання Національним банком України ліквідності банків України” (далі — Положення), в якому запроваджено цілу низку нових підходів, що забезпечують зближення нормативної бази регулювання ліквідності зі світовою практикою, зокрема з механізмами Федеральної резервної системи (ФРС) і Європейського центрального банку (ЄЦБ).

Так, у пунктах 1.3 і 1.4 розділу 1 Положення окреслено ключовий, на нашу думку, принцип формування пропозиції грошей: “Національний банк здійснює регулювання ліквідності банків у межах визначених монетарних параметрів та в обсягах, які потрібні для їх збалансування та управління грошово-кредитним ринком ... з урахуванням поточної ситуації на грошово-кредитному ринку”⁷. Відповідно до нової практики рефінансування скорочено терміни використання інструментів регулювання ліквідності до 90 днів, виключено поняття стабілізаційних кредитів, скасовано використання валютних свопів, чітко визначено поняття кількісного та процентного тендерів, перелік інструментів рефінансування, види заставного забезпечення, зокрема іноземну валюту, тощо. При цьому зазначимо, що до основних принципів рефінансування банків у сучасних умовах необхідно віднести: доступність, прозорість, адекватність ситуації, операційну незалежність, рівність доступу банків до всіх інструментів, наявність і прийнятність заставного забезпечення, гармонізацію і гнучкість у використанні інструментів, забезпечення низького рівня ризику й низьких адміністративних витрат.

Відповідно до нових підходів кількісний тендер визначено як процедуру, згідно з якою для реалізації механізму підтримки ліквідності НБУ наперед установлює ціну (процентну ставку), за якою банки можуть одержати кредити рефінансування або розмістити в Національному банку кошти. При цьому сума коштів, що пропонується для рефінансування чи розміщення, може оголошуватися заздалегідь або не оголошуватися. Натомість процентний тендер — це тендер, під час оголошення якого банки у своїх заявках до НБУ зазначають ціну (процентну ставку), за якою вони погоджуються одержати кредит рефінансування чи розмістити кошти в Національному банку⁸. З точки зору економічної теорії і практики, ціни й терміни погашення наданої ліквідності повинні відповідати передусім цілям грошово-кредитної політики центрального банку та його завданням у сфері управління ліквідністю⁹.

З метою забезпечення оперативного реагування на обсяги пропозиції грошей в економіку центральний банк повинен використовувати широкий набір різноманітних інструментів. Тому з практичної точки зору важливого значення набуває ключове розмежування між операціями на відкритому ринку і постійно діючими механізмами рефінансування, які є частиною управління ліквідністю з

⁷ Про регулювання Національним банком України ліквідності банків України: Положення, затверджене постановою Правління Національного банку України від 30.04.2009 № 259. — <http://www.bank.gov.ua>.

⁸ Там само.

⁹ Ліквідність банківської системи України: Науково-аналітичні матеріали. Вип. 12 / В.І. Міщенко, А.В. Сомик та ін. — К.: Центр наукових досліджень НБУ, 2008. — 180 с.

боку центрального банку у звичайних умовах, і стабілізаційними кредитами, які можуть надаватися у виняткових випадках системно важливим, життєздатним, платоспроможним банкам, що потребують додаткової ліквідності (або й капіталу) і втручання органів нагляду з метою проведення реструктуризації. Це розмежування пов'язане не з якимись особливими умовами формування пропозиції грошей, їх обсягом, терміном погашення позик тощо, а лише зі статусом банка-позичальника, який опинився в певних обставинах унаслідок дії екзогенних чинників.

Згідно зі світовою практикою основним інструментом рефінансування, що використовує ФРС, є операції на відкритому ринку. У першу чергу, це пов'язано з наявністю великого за обсягами й досить ліквідного ринку капіталу. Європейський центральний банк надає перевагу операціям репо, намагаючись забезпечити однаковий доступ до ліквідності якнайширшому колу фінустанов.

НБУ, відповідно до зазначеного Положення, для забезпечення регулювання ліквідності банків і на виконання функції кредитора останньої інстанції з урахуванням поточної ситуації на грошовому ринку може застосовувати такі інструменти:

- операції з рефінансування (постійно діюча лінія рефінансування для надання банкам кредитів овернайт і кредитів рефінансування строком до 90 днів);
- операції репо (операції прямого та зворотного репо);
- операції із власними борговими зобов'язаннями (деPOSITNІ сертификати Національного банку овернайт та сертификати строком до 90 днів);
- операції з державними облігаціями України¹⁰.

При цьому обсяг наданих Національним банком конкретному банку кредитів рефінансування (крім кредиту овернайт) і коштів за операціями прямого репо, у тому числі з урахуванням поданої заявки, не повинен перевищувати 50 % розміру регулятивного капіталу банку, розрахованого за даними балансу на останню звітну дату.

Основним видом операцій із підтримки банківської ліквідності в Україні є рефінансування банків терміном до 90 днів шляхом проведення кількісного або процентного тендера, повідомлення про який щотижня надсилається банкам за собами електронної пошти. Зазначені тендери проводяться щосередини з такою періодичністю:

- три середи поспіль — рефінансування терміном до 14 днів;
- одна середа — рефінансування терміном до 90 днів.

Враховуючи світовий досвід і складні умови управління ліквідністю банків, такі терміни надання кредитів є оптимальними. У багатьох країнах кредити видаються саме на термін до 28 або до 90 днів (наприклад, ФРС, Євросистема, Банк Англії). Практика засвідчила, що подовження термінів надання таких кредитів є необґрунтованим і може ускладнити монетарне управління. Використання часових періодів різної тривалості дає змогу, з одного боку, гнучкіше й ефективніше

¹⁰ Про регулювання Національним банком України ліквідності банків України: Положення, затверджене постановою Правління Національного банку України від 30.04.2009 № 259. — <http://www.bank.gov.ua>.

використовувати механізм рефінансування банків, а з другого — зменшити вплив коливань ліквідності наприкінці періоду, оскільки цільові показники монетарних агрегатів станом на кінець звітного періоду можуть бути викривлені через завищення або зниження залишків, які часто утворюються в останній день періоду утримання резервів. У разі крайньої потреби центральний банк може запровадити механізм роловерного пролонгування кредитів на триваліші терміни¹¹.

Якщо такі кредити надаються на основі операцій на відкритому ринку під прийнятне за звичайних умов забезпечення за процентними ставками центрального банку чи ринковими процентними ставками, то немає й не може бути додаткових обмежень на використання таких запозичених коштів. Центральний банк повинен контролювати лише загальний обсяг ліквідності, наданої шляхом проведення операцій на відкритому ринку. Кожен банк самостійно визначає напрямки використання отриманих коштів. Наприклад, якщо банк позичає кошти на основі операцій на відкритому ринку, то він має повне право бути учасником міжбанківського кредитного чи валютного ринків.

Важливою вимогою надання центральним банком кредитів рефінансування є те, що забезпечення, яке приймається для гарантування операцій на відкритому ринку й постійно діючих механізмів, повинно характеризуватися високою якістю й ліквідністю, щоб запобігти ризику втрат для центрального банку та зменшити адміністративне навантаження, пов'язане із прийняттям такого забезпечення. Цим вимогам зазвичай повністю відповідають державні цінні папери, цінні папери центрального банку та іноземна валюта.

Для гарантування повернення позик банки можуть надати відповідне забезпечення. Як зазначається в Положенні, НБУ в повідомленні про проведення тендера, зважаючи на ситуацію на грошово-кредитному ринку, визначає перелік видів забезпечення. У забезпечення кредитів рефінансування можуть прийматися:

- державні облігації України (облігації внутрішньої та зовнішньої державної позики, а також цільові облігації внутрішньої державної позики);
- державні облігації України, які перебувають у довірчій власності банку;
- депозитні сертифікати;
- цінні папери державної іпотечної установи, в тому числі ті, розміщення яких здійснено під гарантію Кабінету Міністрів України та підтверджено коштами в Державному бюджеті України;
- іноземна валюта (долари США, євро, англійські фунти стерлінгів, швейцарські франки, японські ієни);
- звичайні іпотечні облігації;
- облігації місцевих позик;
- облігації підприємств (крім цільових), у тому числі розміщені під гарантію Кабінету Міністрів України;

¹¹ Ліквідність банківської системи України: Науково-аналітичні матеріали. Вип. 12 / В.І. Міщенко, А.В. Сомик та ін. — К.: Центр наукових досліджень НБУ, 2008. — 180 с.

— векселі суб'єктів господарювання — резидентів України. В окремих випадках НБУ може здійснювати рефінансування банків під забезпечення векселями нерезидентів;

— векселі банків, авальовані іншим банком;

— гарантії іншого банку-резидента.

Залежно від ситуації на грошовому ринку Національний банк України розпорядчими документами може приймати рішення щодо взяття під забезпечення кредиту рефінансування однорідної чи змішаної застави¹². Крім того, виходячи з результатів моніторингу стану ринку цінних паперів, перелік цінних паперів, які приймаються під забезпечення кредитів рефінансування, повинен шокварталу переглядатися.

Однією з проблем подальшого вдосконалення механізмів підтримки ліквідності банків є порівняно низький рівень розвитку вітчизняного фінансового ринку, що зумовлено малими обсягами й низьким рівнем ліквідності вітчизняних цінних паперів. Так, станом на 1 квітня 2009 року в обігу ПФТС було розміщено корпоративних облігацій за номінальною вартістю на суму 32,2 млрд грн, однак їх ліквідність залишалася надзвичайно низькою, а ризики — занадто високими. Вартість облігацій внутрішньої державної позики, що перебували у власності суб'єктів господарювання, становила 14,7 млрд грн, проте й вони характеризувалися низьким рівнем ліквідності. При цьому слід зазначити: чим нижча якість заставного забезпечення, наданого Національному банку під операції рефінансування, тим вищими будуть його витрати.

Під час проведення кількісного тендера розподіл кредитів здійснюється відповідно до поданих заявок до закінчення запропонованої для нього суми. Якщо її бракує для задоволення всіх заявок банків, то кошти розподіляються за оголошеною ціною між усіма банками пропорційно поданим заявкам. За умови проведення процентного тендера банки самостійно пропонують процентну ставку (з точністю до одного десяткового знака), за якою вони погоджуються одержати кошти, але вона має бути не нижчою від облікової. У ході процентного тендера заявки задовольняються відповідно до зниження запропонованої в них процентної ставки, починаючи з найвищої, й надалі поступово — до закінчення запропонованого обсягу кредитів або задоволення всіх заявок банків. Якщо два чи кілька учасників процентного тендера пропонують однакову процентну ставку, а обсяг кредитів, що залишився, не достатній для задоволення всіх заявок банків із однаковою процентною ставкою, то кошти розподіляються пропорційно між цими банками. При цьому один банк не може одержати більше, ніж 50 % обсягу коштів, запропонованих на тендері з підтримання ліквідності банків.

Одним із важливих інструментів підтримки банківської ліквідності є проведення НБУ операцій прямого репо з державними облігаціями України чи

¹² Про регулювання Національним банком України ліквідності банків України: Положення, затверджене постановою Правління Національного банку України від 30.04.2009 № 259. — <http://www.bank.gov.ua>.

банківськими металами і зворотного репо з державними облігаціями України. Такі операції здійснюються згідно з укладеними договорами й на заздалегідь визначені суму й термін, але не більше ніж на 30 календарних днів.

Операції репо можуть проводитися лише з тими державними облігаціями, строк погашення яких не припадає на термін проведення операції. Операції репо з банківськими металами можуть проводитися лише за наявності в банків письмового дозволу НБУ на здійснення операцій із банківськими металами на валютному ринку України. Операції прямого репо з державними облігаціями України Національний банк може здійснювати шляхом проведення тендера заявок банків щодо участі в операціях прямого репо або за безпосередньою домовленістю з банком. Операції прямого репо з банківськими металами — лише шляхом безпосередньої домовленості з банком і з ініціативи банку за умови, що його банківські метали перебувають на відповідальному зберіганні в НБУ.

За операцією прямого репо ціною купівлі Національним банком України державних облігацій є їх справедлива вартість, але вона не повинна перевищувати номінальну вартість цих цінних паперів; а ціною купівлі банківських металів є ціна банківських металів, перерахована за їх офіційним курсом на день укладення договору прямого репо. Ціна зворотного продажу НБУ державних облігацій або банківських металів залежить від ціни, визначеної в першій частині операції репо, і терміну цієї операції, а також від дохідності за державними облігаціями, облікової ставки, процентних ставок за кредитами й депозитами на міжбанківському ринку, середньозваженої процентної ставки за кредитами рефінансування під забезпечення державними облігаціями, які діяли у відповідному періоді.

НБУ може проводити операції зворотного репо з державними облігаціями шляхом безпосередньої домовленості з банками. Так, для визначення ціни продажу (купівлі) державних облігацій він повинен орієнтуватися на процентні ставки за власними борговими зобов'язаннями, процентні ставки за депозитами на міжбанківському ринку та дохідність за державними облігаціями України.

Операції з власними борговими зобов'язаннями НБУ здійснює шляхом емісії депозитних сертифікатів на один день (операції овернайт) або терміном до 90 днів.

Розміщення депозитних сертифікатів здійснюється шляхом проведення кількісного чи процентного тендера з використанням засобів програмно-технологічного забезпечення “Депозитний сертифікат”:

— щоденно — на основі постійно діючої лінії проведення тендерів з розміщення депозитних сертифікатів овернайт;

— щочетверга — депозитні сертифікати строком до 90 днів¹³.

У разі проведення процентного тендера з оголошенням загального обсягу коштів, що залучаються НБУ, але без визначення ціни їх залучення, банки самостійно пропонують суму та процентну ставку, за якою вони погоджуються придбати

¹³ Про регулювання Національним банком України ліквідності банків України: Положення, затверджене постановою Правління Національного банку України від 30.04.2009 № 259. — <http://www.bank.gov.ua>.

депозитний сертифікат. На підставі заявок, що надійшли від банків, а також даних оперативного моніторингу процентних ставок на міжбанківському ринку НБУ самостійно визначає прийнятну для залучення коштів процентну ставку й розміщує депозитні сертифікати в межах оголошеного на цей тендер обсягу, починаючи з найменшої процентної ставки. Якщо оголошений обсяг залучення коштів менший, ніж сума, зазначена в заявках банків з однаковою процентною ставкою, то депозитні сертифікати розміщуються пропорційно між цими банками. У разі проведення кількісного тендера депозитні сертифікати розміщуються серед банків відповідно до черговості поданих заявок до закінчення суми, що пропонується для залучення, виходячи з цілей регулювання грошово-кредитного ринку. У день отримання повідомлення про задоволення заявки на придбання депозитних сертифікатів НБУ перераховує відповідну суму коштів на свої рахунки до часу, зазначеного в повідомленні.

Право власності банку на депозитний сертифікат виникає з моменту зарахування оплаченої кількості депозитних сертифікатів на рахунки власників у системі кількісного обліку СЕРТИФ. Підтвердженням права власності на депозитний сертифікат є виписка з рахунку банку в системі кількісного обліку СЕРТИФ, яку Національний банк надає власнику депозитного сертифіката. Погашення депозитних сертифікатів здійснюється перерахуванням на кореспондентський рахунок банку суми вкладу і процентного доходу за ним на дату погашення відповідно до строків та умов, передбачених для розміщення депозитних сертифікатів. Якщо дата погашення депозитних сертифікатів припадає на неробочий день, то операції з їх погашення здійснюються наступного робочого дня. У такому разі процентний дохід розраховується за період фактичного залучення коштів.

У разі невиконання банком умов, передбачених договорами за кредитами рефінансування, операціями прямого репо, в тому числі несплати відсотків за ними, наступного робочого дня НБУ на підставі ст. 73 Закону України “Про Національний банк України” застосовує переважне й безумовне право щодо безспірного списання всієї заборгованості з кореспондентського рахунку цього банку.

Якщо стягнення заборгованості й відсотків із кореспондентського рахунку банку не можливе, Національний банк наступного після закінчення терміну дії договору дня забезпечує віднесення цієї заборгованості на рахунки з обліку простроченої заборгованості та прострочених нарахованих доходів, а також нараховує пеню в розмірі 0,5 % від суми заборгованості за кожен день прострочення, але не більше подвійної облікової ставки НБУ, що діяла в період прострочення зобов'язання.

Протягом 10 робочих днів від дня виникнення простроченої заборгованості Національний банк має право здійснювати списання коштів з кореспондентського рахунку банку до повного погашення заборгованості, а в разі їх відсутності — вжити заходів щодо реалізації заставного забезпечення чи використання прав, наданих як гарантування цієї операції. Якщо реалізувати предмет застави не можливо, то Національний банк має право залишити його за собою до строку погашення.

У разі порушення банком строку повернення кредиту овернайт чи несплати відсотків за користування ним він не допускається до використання цієї лінії протягом трьох місяців. У разі несвоєчасного повернення банком кредиту чи несплати відсотків за користування ним він не допускається до участі в наступних п'яти тендерах.

У кризових умовах, за різкого зниження довіри до банків із боку населення й масового вилучення депозитів, можливе запровадження механізму прямого прийняття депозитів центральним банком. З метою зменшення тиску на банківську систему такий підхід застосовувався іншими центральними банками протягом короткого періоду¹⁴. У разі потреби процедура переведення депозитів у центральний банк може бути використана й в Україні, що дало б змогу знизити попит на готівку — як гривневу, так і валютну.

Проте слід мати на увазі, що переведення депозитів до Національного банку істотно не знизить тиск на ліквідність окремих банків, оскільки вони все одно повинні мати залишки коштів на рахунках у центральному банку для переведення депозитів. У балансі активів і пасивів НБУ зобов'язання банківських установ зменшаться, а зобов'язання перед новими вкладниками — збільшаться, тобто він буде змушений перебрати на себе як активи, так і пасиви банківської установи.

Очевидно, що питання про перебирання Національним банком України на себе депозитної функції банків набуде актуальності лише за надзвичайної ситуації. Більш логічним заходом у відповідь на масове вилучення коштів із банків, на нашу думку, є запровадження державного гарантування депозитів у значно більших обсягах, ніж це робилося до останнього часу, тому пряме переведення депозитів до НБУ можна розглядати лише як гіпотетичний варіант, який може бути використаний, якщо Фонд гарантування вкладів фізичних осіб буде неспроможний виконати свої зобов'язання в повному обсязі. Зазначимо, що за такого розвитку подій депозити переводитимуться лише на нетривалий (обмежений) період часу.

У зв'язку із кризою 2008—2009 років Національний банк України як інструмент рефінансування використовує валютні свопи. У світовій практиці такий підхід застосовується в разі, коли у банків не вистачає державних цінних паперів для операцій рефінансування. За таких умов іноземна валюта практично є формою забезпечення. Відповідно до типового контракту з валютного свопу Національний банк обмінював банку певну суму іноземної валюти на національну за спотовою ціною та гарантував проведення зворотної операції на певну дату в майбутньому. При викупі валюти також використовувався спот-курс, підвищений (знижений) на диференціал процентної ставки між двома валютами. Валютний своп призначався для покриття короткої позиції (позика цінних паперів, спеціальні репо) як механізм запозичення певної валюти. Деякі центральні банки користуються свопами як засобом забезпеченого позичання національної валюти, розглядаючи іноземну валюту як форму забезпечення.

¹⁴ Ліквідність банківської системи України: Науково-аналітичні матеріали. Вип. 12 / В.І. Міщенко, А.В. Сомик та ін. — К.: Центр наукових досліджень НБУ, 2008. — 180 с.

Використання валютних свопів практично не впливає на обмінний курс, оскільки операції здійснюються за спот-курсом, а базові ризики обох сторін за відповідними валютними позиціями не змінюються. Однак ключовою проблемою валютного свопу є можливість його використання для процентного арбітражу з леввериджем, що неможливо при використанні іноземної валюти як заставного забезпечення. Частково цю проблему можна розв'язати шляхом істотного підвищення процентної ставки за валютним свопом (наприклад, збільшивши її на коефіцієнт співвідношення нового спот-курсу й курсу купівлі валюти). Однак у цьому немає потреби, оскільки іноземну валюту краще використовувати як заставне забезпечення, а не як інструмент рефінансування, що й передбачено в Положенні.

Одним із можливих інструментів рефінансування центральним банком банківських установ може бути надання стабілізаційних кредитів на більш тривалі терміни (понад 90 днів і до одного року) за процентними ставками, що перевищують аналогічні ставки за постійно діючими кредитними механізмами. Такі механізми частково використовувалися НБУ наприкінці 2008 року у зв'язку з надзвичайно складною ситуацією в банківській сфері. Однак подальше їх застосування виявилось недоцільним через низку чинників, серед яких слід назвати такі:

- неринковий характер використання такого інструмента, оскільки він не захоплює банки до запозичень на міжбанківському ринку;
- низькі порівняно з постійно діючими механізмами процентні ставки;
- складність визначення заставного забезпечення для таких кредитів;
- прихований характер надання конкурентних переваг окремим банкам тощо.

Слід зазначити, що в разі одержання стабілізаційного кредиту можливі випадки, коли навіть системно важливий і платоспроможний банк не матиме достатніх обсягів заставного забезпечення. При цьому потенційним забезпеченням можуть бути основні засоби банку, хоча центральні фінансові установи деяких країн, які погоджувалися брати таке забезпечення, потім були змушені володіти ним протягом багатьох років¹⁵. На нашу думку, капітал банку недоцільно використовувати як забезпечення ще й через те, що його вартість у разі банкрутства банку може виявитися надто малою, щоб покрити суму наданого центральним банком кредиту. Але придбання частки капіталу банку, як доповнення до визнаних центральним банком видів забезпечення, може бути однією з форм управління, здійснюваного органами нагляду для забезпечення адекватного контролю за діяльністю банків.

Разом із тим треба зазначити, що доступ банківських установ до операцій на відкритому ринку та постійно діючих механізмів Національного банку все ще залишається обмеженим через адміністративні вимоги. Так, НБУ, з огляду на стан грошового ринку, своїми розпорядчими документами може встановлювати додаткові вимоги до банків залежно від інструментів, строків рефінансування, виду забезпечення кредиту, розміру співвідношення кредиту рефінансування й

¹⁵ Ликвідність банківської системи України: Науково-аналітичні матеріали. Вип. 12 / В.І. Міщенко, А.В. Сомик та ін. — К.: Центр наукових досліджень НБУ, 2008. — 180 с.

наданого банком забезпечення, частоти звернень банків за видами інструментів рефінансування тощо. У такий спосіб Національний банк перевіряє, наскільки виправдане звернення банків із метою отримати кредит. Аби з'ясувати це, банку ставлять ряд запитань щодо позичальників, мети кредитування тощо. На основі отриманих відповідей Національний банк може аргументувати свою відмову в наданні рефінансування. Як свідчить практика, зазначені обмеження щодо рефінансування змушують банки знижувати свою активність на ринку.

На нашу думку, до банків, які одержують кредити рефінансування за стандартними операціями на відкритому ринку та постійно діючими механізмами, не варто застосовувати обмеження на здійснення банківської діяльності або ж установлювати режими контролю цілей використання одержаного фінансування. Такі підходи лише ускладнюють процес управління ліквідністю в банках і роблять його більш суб'єктивним.

Проте Національний банк України повинен мати необхідні важелі обмеження діяльності банку чи її контролю в разі, якщо той стикається із проблемами, які потребують більш тривалої підтримки з боку органів регулювання. Наприклад, якщо банк, через неможливість фінансувати свої зобов'язання шляхом запозичення необхідних коштів із допомогою стандартних операцій, звертається по термінове стабілізаційне фінансування, то НБУ може запровадити певні обмеження щодо його участі в операціях на валютному і кредитному міжбанківських ринках або щодо збільшення його кредитного портфеля.

Незважаючи на те, що із Положення виключено стабілізаційні кредити як інструмент рефінансування, у суспільстві все ще панує точка зору про необхідність його використання з метою надання НБУ коштів банківським установам для цільового фінансування окремих галузей економіки чи напрямів діяльності (сільського господарства, будівництва тощо).

На нашу думку, при характеристиці стану грошового ринку слід чітко розуміти, що незалежно від фінансової кризи надання Національним банком ліквідності банкам не означає автоматичного наповнення всіх грошових каналів, повного відновлення роботи міжбанківського ринку й забезпечення інтенсивного кредитування економіки. Головна мета рефінансування полягає в регулюванні пропозиції грошей і забезпеченні стабільності банківської системи, а відновлення кредитування економіки залежить від стану самої економіки, характеру й інтенсивності ринкових відносин. В окремих випадках із метою інтенсифікації кредитування економіки уряди можуть надавати гарантії за міжбанківськими позиками. Але такі гарантії надаються лише як виняток і на термін, не більший від трьох місяців¹⁶.

У світі для розширення переліку активів, які можуть використовуватися в операціях рефінансування як заставне забезпечення, пропонують використовувати кредити, видані банками своїм позичальникам. Така практика при наданні банкам

¹⁶ Ліквідність банківської системи України: Науково-аналітичні матеріали. Вип. 12 / В.І. Міщенко, А.В. Сомик та ін. — К.: Центр наукових досліджень НБУ, 2008. — 180 с.

ліквідності, хоч і в обмежених обсягах, існує у ФРС і ЄЦБ. При цьому враховують навіть певну простоту і привабливість такого активу, його використання як застави пов'язано для центрального банку з цілою низкою проблем, які можуть створити істотні перешкоди у процесі рефінансування та знизити ефективність проведення грошово-кредитної політики в цілому. Зокрема, у зв'язку з неоднорідністю кредитів їх важко порівняти між собою; центральний банк змушений проводити рейтингування кредитів, визначати їхню якість, самостійно оцінювати й перебирати на себе значні кредитні ризики, що врешті-решт може призвести до ускладнення операційних процедур і збільшення адміністративних витрат. Тому для сучасних умов реалізації грошово-кредитної політики в Україні використання наданих банками кредитів як заставного забезпечення під операції рефінансування слід вважати передчасним.

Незважаючи на те, що у світовій практиці при здійсненні операцій рефінансування не рекомендується запроваджувати обмеження щодо видачі банкам таких кредитів, у зв'язку з фінансовою кризою встановлені на сьогодні Нацбанком обмеження щодо видачі кредитів рефінансування було б доцільно доповнити вимогами стосовно використання одержаних коштів для фінансування потреб інсайдерів банківських установ і пов'язаних з ними осіб. Так, поряд із заборобою на купівлю іноземної валюти за кошти рефінансування, може бути обмежено видачу нових позик, придбання цінних паперів та здійснення прямих інвестицій, зупинено операції з інсайдерами банку на період використання позики для підтримки ліквідності, заборонено викуп акцій власного випуску, дострокове погашення цінних паперів власного випуску, а також трансферти в будь-якій формі фінансових засобів (власність, операції з векселями, скасування прав вимоги боргу, факторинг, гарантії, поручництво кредиторів банку тощо) власникам або акціонерам банку, які прямо чи опосередковано володіють 5 % і більше статутного капіталу банку.

Крім того, на нашу думку, основні вимоги до забезпечення, зазначені в Положенні, необхідно доповнити додатковими умовами щодо адекватності застави, визначення величини знижки при розрахунку її вартості з урахуванням ризиків, характерних для даного забезпечення, а також чіткіше визначити строки й умови підписання договорів про заставу. Потребують спрощення і процедури управління ліквідністю за одночасного збереження повного контролю над обсягами ліквідності, наданої банкам. Проста, стабільна і прозора практика застосування інструментів рефінансування сприятиме зростанню довіри до Національного банку та посиленню механізму трансмісії від облікової ставки до цін на інші фінансові активи.

Проведене дослідження механізмів забезпечення ліквідності банківських установ в умовах кризи на основі використання інструментів рефінансування дає підстави для таких висновків:

— підтримка ліквідності банків повинна здійснюватися переважно на основі короткострокового рефінансування під надійне забезпечення;

— політика НБУ щодо вибору заставного забезпечення для здійснення рефінансування банків може істотно впливати на структуру й розвиток банківського сектору;

— удосконалення механізмів підтримки банківської ліквідності на основі рефінансування банків потребує якісного поліпшення вітчизняного фінансового ринку, зокрема ринку державних цінних паперів¹⁷;

— рекапіталізація неплатоспроможних, недокапіталізованих і проблемних банків не повинна здійснюватися за кошти рефінансування;

— запровадження механізму надання стабілізаційних кредитів можливе лише у виняткових випадках і лише для проблемних банків, які вважаються платоспроможними, однак потребують втручання з боку органів регулювання для підтримки необхідного рівня ліквідності, за процентними ставками, вищими за ставки для постійно діючих механізмів кредиту овернайт;

— надання банкам кредитів на основі операцій на відкритому ринку не повинно обмежуватися адміністративними заходами та супроводжуватися контролем їх використання;

— слід розробити чіткі внутрішні правила щодо прийняттого забезпечення та величини знижки при розрахунку вартості застави.

При цьому, на наш погляд, слід наголосити на тому, що управління ліквідністю як механізм реалізації грошово-кредитної політики Національного банку України не варто ототожнювати з механізмами вирішення питань проблемних банків. Основна функція рефінансування полягає в забезпеченні реалізації цілей і методів проведення грошово-кредитної політики НБУ та збалансуванні попиту і пропозиції грошей в економіці країни.

¹⁷ Концепція розвитку внутрішнього ринку державних цінних паперів України на 2009—2013 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.03.2009 № 316-р. — <http://www.rada.gov.ua>.